

Terim Üretimde Bazı Ögeler (*)

Yukarıdaki yöntemlerin dışında en azından bir terim üretmek için bir yöntem geçmesi gerekir. Ancak bu yöntemlerin her birinin de bir amacı vardır. Bir terim üretmek için bir yöntem seçerken bu amaca dikkat edilmelidir. Çünkü her yöntemin farklı bir amaçla geliştirildiği ve farklı bir terim türünü oluşturmaya çalıştığı görülmektedir. Dolayısıyla bir terim üretmek için doğru yöntemi seçmek önemlidir. Çünkü yanlış yöntemler yanlış terimleri üretir ve bu da dilin zenginliğini böhleyen sözcüklerin çok oluşmasına sebep olur. Bu nedenle her kavramın bir terimle ifade edilmesi gerekmektedir. Ancak yeni kavramların yerine eski kavramların kullanılması da doğru değildir. Çünkü eski kavramların kullanılması dilin zenginliğini böhler ve dilin gücünü zayıflatır. Bu nedenle yeni kavramların yerine eski kavramların kullanılması da doğru değildir. Çünkü eski kavramların kullanılması dilin zenginliğini böhler ve dilin gücünü zayıflatır.

GİRİŞ

Toplumun gereksiniminden doğan, gelişen bilim ve tekniğin yetkinleşmesine koşut olarak Dilbilim de gelişmektedir. Çeşitli araçlarla elde edilen üretimin bilgi biçimine dönüşmesi durumunda, dil sürekliliğini korumak için gerekli işlevi yerine getirmek zorundadır. Bu zorunluluğu yerine getiremeyen dil diğer dillerin boyunduruğu altına girer, tutsağı olur. Onun için herkes bu konuda kendine düşeni yapmalıdır.

Yerbilimlerine değgin tarım karmaşası, yerbilimcilerin ortak sorunudur. Bu sorunu daha somut biçimde boyutlarıyla ortaya koyma girişimini TJK kendine ödev bilmektedir. Ancak, bu sorunun çözümünün tüm yerbilimcilerin ortak çabasıyla gerçekleşeceği inancındayız. Yerbilimcilerin daha iyi bir biçimde birbirini anlamaları ve üretilen bilginin konuyla ilgili herkesin anlayabileceği bir dille yazılması, hepimizin ereğidir. Ne varki bu ereğimizi gerçekleştirmedik bugüne değin. Yerbilimciler soruna sahip çıkmazsa, karmaşa uzun süreceğe benzer.

Yerbilimlerine değgin terimler üretmek çok yönlü bir çabayı gerektirir. Örneğin kimi zaman «Yabancı ya da kökeni bilinmeyen bir öğeye, ses çağırışını aracıyla ve gösterdiği nesneyle ilişkili bulunmayan bir yerli sözcüğün yakıştırılması gerekmektedir» (Aksan, 1979). Bu konuda anlambilgisinden hisbilgisine, yapibilgisinden sözcükbilime değgin çeşitli alanları irdelemek zorunlu. Yoksa, sorunu çözelim derken daha yaygın bir karmaşa da gündeme gelebilir. Bu yüzden yazıyı «Terimler ve nitelikleri», «Terim Üretim Yöntemleri», «Yapılarına ve Anlamlarına Göre Terimler» konularını TDK yayınları ışığında yoğunlaştıracğım.

TERİMLER VE NİTELİKLERİ

«Dillerin söz dağarcıkları değışik söz dilimlerinden oluşur. Bu dilimlerden biri de terimlerdir. Terimler bilim ve sanat dallarıyla ilgili özel kavramları karşılayan sözcüklerdir. Anlamları kesin olup kişiden kişiye değışmez.

Yerbilimciler tarafından oluşturulan terimlerin, toplumun gereksiniminden doğan, gelişen bilim ve tekniğin yetkinleşmesine koşut olarak Dilbilim de gelişmektedir. Çeşitli araçlarla elde edilen üretimin bilgi biçimine dönüşmesi durumunda, dil sürekliliğini korumak için gerekli işlevi yerine getirmek zorundadır. Bu zorunluluğu yerine getiremeyen dil diğer dillerin boyunduruğu altına girer, tutsağı olur. Onun için herkes bu konuda kendine düşeni yapmalıdır.

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı gibi biçim açısından kendine özgü nitelikler taşıyan ve anlamı daraltılmış ya da tek anlamda kullanılan sözcükler terimleri oluşturur. Örneğin «Kırık», «Buzul», «Çakıl» «Volkan» gibi sözcüklerin dil içindeki dolaşımı yaygın olsa da, yerbilimciler bunları belirli anlamları karşılamak için kullanırlar. Buna göre sözü edilen sözcükler terim sayılır. (Hatiboğlu, 1964)

Biçim açısından terimleri irdelersek üçe ayırabiliriz (Hatiboğlu, 1964).

- 1) Terim, tek bir sözcük kökünden kurulmuş bir ad olabilir (Yukarıda verilen örnekler gibi).
- 2) Terim, iki veya daha çok sözcükten oluşmuş bileşik bir ad olabilir ve bu tür terimler bileşik yazılır. Çakıltaşı, kumtaşı, lületaşı, peribacası gibi.
- 3) Terim, iki veya daha çok sözcük kökü ile ad veya sıfat tamlamasından oluşabilir. Ve böyle durumlarda sözcükler ayrı da yazılabilir. Aslında bu tür sözcükler çoğunlukla yeni ve özel anlamları bağrında taşır ve terimlerin büyük bir dilimini meydana getirir. Tortulaşma Süreçleri, Kaya Mekaniği, Bitişik Çanak yapraklılar gibi...

TERİM ÜRETME YÖNTEMLERİ

«Bilinen bir gerçektir ki bilim dilimiz, yıllar yılı Türkçemizin kendi öz değerleriyle, kendi öz sözcükleriyle kurulmamıştır. Terimler, Türkçe sözcüklere dayandırılmamıştır. Bunun yerine yabancı karşılıkları yeğlenmiştir. Bu da bilginin yayılmasını engellemiş hem de Türkçemize birçok

(*) Ali Yılmaz (Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü) tarafından ayrıntılı olarak E. Özdemir'in Terim Hazırlama Klavuzu (1973)'den uyarlanmıştır.

yabancı sözcüğün girmesine yol açmıştır. . . Bilimsel ürünler belli bir çevrede kalmış, halkın bundan yararlanmasi düşünülmemiştir. Nedenler tek değil çok yönlüdür. Ama bunların arasında en önemlisi, bilim adamlarımızda anadili bilinci ve Türkçe düşünme alışkanlığının gerçek anlamda uyanmamış oluşudur» (Özdemir, 1973).

Dilbilimcilerimiz Türkçe'nin özelliklerini ve bu arada Terim Üretme Yöntemlerini örnekleriyle betimlemişlerdir. Yerbilimciler olarak bize düşen ödevlerden biri de bu çabaların ışığı doğrultusunda Yerbilimleri Terimlerine değgin sorunları çözmektir.

Terimlerin Türkçelerini aramak, Türkçelerini yaratmak konusunda başvuracağımız başlıca yöntemler Özdemir (1973)'e göre şunlardır :

Türetme Yöntemi

Ad ve eylem köklerine gövdelerine yapım ekleri getirerek yeni sözcükler yapma işidir. Örneğin bölge terimi böl-köküne ge yapım eki getirilerek yapılmıştır. Kumul terimi de kum-köküne-ul eki getirilerek yaratılmıştır. Yerbilimlerine değgin birçok terimler bu yolla üretilebilir. (Örneklemelelerde tartışmalı terimleri seçmemeyi yeğlemeye çalıştım).

değiş - ken	katı - laş - ma
eri - yik	tortul - laş - ma
kum - ul - su	çok - el - me
böl - ge - sel	ergi - yik

Ekler genel belirtileri, özellikleri bakımından üçe ayrılır. (Hatipoğlu, 1974).

1) Çekim eki 2) Ad durumu ekleri 3) Yapım ekleri Türkçe sözcüklerin ekleri incelenmiş, sınıflandırılmış ve görevleri belirtilmiştir. Üretilen terimin Türkçenin yapısına ve sözdizimine uygun bulunması, söyleniş yönünden akıcı olması, önerilen kavramı tam karşılaması gerekir. Bu bağlamda Terimleri türetirken, dilde türettiğimiz yeni terime benzer bir sözcüğün bulunup bulunmadığına da bakmalıyız. Yeni türetilen terimlerin kısa, söyleniş yönünden de kolay olması, yerleşmelerini de beraberinde getirir.

Birleştirme Yöntemi

Bu konuda başvurulacak bir yöntem de iki ya da daha çok sözcüğü birleştirerek yeni bir terim yapmaktır. Bunun da kendine özgü biçimleri vardır. Örneklere girişirsek bu yöntem daha iyi anlaşılabilir.

eş - basınç	lüle - taşı
gizil - güç	açı - ölçer
gök - taşı	buz - dağı
ye - çekimi	deniz - altı gibi . . .

Birden Çok Sözcükle, Karşılama ile Ad ve Sıfat Tamlaması Yöntemi

Bir kavramın, sözcük öbeği ile karşılanmasıdır bu yöntem. Buna sözcük öbeği ile karşılama da diyebiliriz İki ya da ikiden çok sözcük tek bir kavramı belirleyecek

biçimde öbeksir. Diğer iki yöntemin gereksinimi karşılamadığı durumlarda bu yöntem geçerlidir. Bazı örnekler :

ağırlık merkezi	okyanus ortası sırt
birikinti konisi	gömülü tepeler
kıta yamacı	enine eklemeler
kıta yükselimi	karasal ortam

Anlam Aktarımı Yöntemi

Yukardaki yöntemlerin dışında anlam aktarımı yöntemi de terim üretirken geçerli bir yoldur. Anlam aktarımı yeni terimi karşılamak için o terimin anlamını, genel dilde kullanılan bir sözcüğü aktarma, daha doğrusu onun bir yönünü terimsel anlamla sınırlandırmadır. Anlam aktarımı yöntemi zorunlu olmadıkça kullanılmamalıdır. Çünkü önemli olan bir sözcüğün değışik anlamları üstlenmesi değildir. Gerçekte bir dilin zenginliğini belirleyen sözcüklerin çok anlamlı olması değil, her kavramın olanaklar ölçüsünde tek bir sözcükle karşılanmasıdır. Ancak yeni kavramları yeni sözcüklerle karşılamak olanağı bulunmadığı durumlarda anlam aktarımı başka bir değışle anlam yüklemeye yoluna gideriz. Örneğin yaşambilimde bez, çekirdek, bitkibilimde, çanak fizikte dalga, yerbilimlerinde, eklem, kırık gibi sözcükler bu yöntemle üretilmiş terimlerdir. Sözü edilen sözcüklerin dildeki dolaşımı oldukça yaygın ve herbiri birçok anlama gelmektedir. Ama gerektiğinde bunların anlamını sınırlamak ve belirli bazı kavramları karşılamak için de kullanabiliriz.

«Burada bir noktaya da değinmek istiyorum. Anlam aktarımında anlambilimin öğelerini de gözetmek yararlı olacaktır. Gelişmiş yabancı dillerde de terim kargaşası varken, Türkçede yeni terimler bulmanın güçlükleri olağan sayılmalıdır. Ne var ki, bu konuda harcanacak çabaların güçlüklerine karşın yararını da saptamak durumundayız. Bu alanda tarihsel yaklaşım yerine betimsel, eş zamanlı anlambilim yeğlenmektedir. Öte yandan söz dağırcığının daha da önemlisi, sözcüklerin iç yapılarının incelenmeye başlanması yapısal anlambilimini gündeme getiriyor. Bu iki temel yönsemenin ışığında anlamın ve anlambilimin kimi sorunlarının incelenmesine geçilebileceğini sanıyorum» (Kocaman, 1979).

YAPILARINA VE ANLAMLARINA GÖRE TERİMLER

«Yeni bir terim yapılırken ya türetmeye, ya birleştirmeye, ya birden çok sözcükle karşılamaya ya da anlam aktarımına başvuruluyor. Bu yöntemler de kendi içinde çeşitlilik gösterir. Terimler yapıları ve anlamlarına göre değışik özellikler gösterir. Bu terimlerin bildirdiği ve karşıladığı kavramlarla ilgilidir. Kavramlar arasında da yakınlıklar, benzerlikler vardır. Bu yüzden karşıladıkları kavramların özelliklerine göre kümelendirebiliriz, terimleri» (Özdemir, 1973). Her kümedeki terimler Terim Üretme Yöntemleri kullanılarak oluşturulmaktadır. Başlıca kümeler Özdemir (1973)'e göre :

Araç, Gereç, Aygıt Bildirenler

Burada «araç, gereç, aygıt» kavramlarını en geniş anlamıyla kullanıyoruz. Bir sonuca varmaya, bir ereğe

ulaşmaya yarayan, bir işi, bir sanatı başarmada kullanılan, bir şeyin yapılması ya da oluşması için gerekli olan maddelerin nesnelere tümünü bu kavramların içinde düşünürüz. Bazı belirleyici örnekler görelim. Dolaylı veya doğrudan yerbilimleri ile ilgili terimler öncelikle seçilmiştir.

büyüteç	adımsayar
kaldıraç	depremölçer
gözenek	ısıölçer

İş ve Eylem Bildirenler

İş sözcüğü ile «yapılacak şey, emek verilen şey» anlamını belirlemek istiyoruz. Eylem sözcüğü ile eylemek işini, belli bir eylekle belli bir yöntem kullanılarak yapılan işi» düşünürüz. Bunlara karşılık araştırırken bu bölümde yer alan terimlerin yapılarını örnekseyebiliriz.

döngü	yerdeğiştirme
tepki	gelgit
göçüm	gözlem
yerçekimi	basınç

Özellik, Nitelik ve Durum Bildirimler

Bu tür terimleri yaparken, aşağıda vereceğimiz örneklerden yararlanabiliriz. Burada nitelik sözcüğünü genel ve geniş anlamıyla bir varlığı belirlemeye yarayan yönler anlamında kullanıyoruz. Özellik sözcüğünü de bir varlığı belirlemeye ve başkalarından ayırmaya yarayan yanlardan her biri olarak düşünürüz. Varlıkların özellik ve nitelikleriyle birlikte içinde bulunduğu koşullar, durumlarını hazırlar. Karşılık aradığımız terimin hangi anlam alanı ile ilgili olduğunu düşünmeliyiz. Türkçesini aradığımız terim, bir özelliği, bir niteliği ya da durumu belirtiyorsa, Türkçede bu anlam alanlarıyla ilgili olarak yapılmış olan terimlerin yapılarını örnekseyebiliriz.

görece	katı
kökteş	püskürük
yöndeş	ölçüt
alışkan	koşutluk
devingen	deneysel
	bellek yitimi

Tür ve Topluluk Bildirenler

Tür sözcüğünü, doğada cinslerin ayrıldığı bölümleri, bölümlerin de ayrıca bölündüğü çeşitlerden söz ederken düşünülen geniş kapsamda ele alıyoruz. Topluluk sözcüğünü de hem bir arada bulunan şeylerin topu, hem de nitelikleri yönünden bir bütün meydana getiren ve çoğu bir arada bulunan varlıkların tümü olarak sayıyoruz. Yapacağımız terim bu alanlarla yani tür ve topluluk bildirmeye ilgili olabilir. Bu yüzden bu alanda yapılmış terimlerin yapısal özelliklerinden yararlanabiliriz.

yığınak	enine eklemeler
eleştiri	mağmatik kayalar (kayaçlar)
bölük	ters faylar (yanlımlar)
deneme	kayatürü (litoloji)

Düşünce, Bilim ve Sanat Akımı Bildirenler

Terimlerin bir bölümü de belli bir düşünce, bilim ve sanat akımının adlarıyla ilgili olur. Bu akımları karşılayan terimlere değgin örnekler verelim.

dönüşümcülük (transformism, transformisme)
köktencilik (radicalism, radicalisme)
anlambilim (semantics, semantique)
biçimbilgi (morphology, morphologie)
bilgi kuramı (epistemology, epistemologie)

Oluşma ve Biçimlenme Bildirenler

Bu tür terimlerin çekirdek anlamlarında bir oluşma, bir durumdan başka bir duruma geçme, biçimlenme ya da biçim alma özelliği vardır. Öbür alanlarda olduğu gibi bu tür terimlerin yapılmasında da türetme, birleştirme yolu, birden çok sözcükle karşılama ve anlam aktarımı yöntemleri kullanılmaktadır. Buna da bazı örnekler verelim.

çökelek (precipite)	yükselti (altitude)
bölge (region, region)	eriyik (solution)
püskürtü (defecition)	buzul
seki (terrace)	kumul
dilinim	biçim (form, forma)
kıvrım	sarkıt
buzdağı	dikit
göktaş	peribacası
akarsu	sıradağ
birikinti konisi	yanardağ

Ruhsal ve Düşünsel Etkinliklerle İlgili Kavramları Bildirenler

Bu bölüğe giren terimler, daha çok düşünce ve duygu hayatımızı belirleyen durumlarla, olay ve olgularla, kısacası her türlü etkinliklerle ilgili kavramları karşılarlar, bunun için de soyut bir nitelik taşırlar.

eğilim (tendency, tendance)
kavram (concept)
içgüdü
sağduyu
kısır döngü

Genel Kavramları Karşılayanlar

Terimlerin bir bölümü de karşıladıkları kavram yönünden bir genellik taşırlar. Bunları yukarıda ayırdığımız bölümlerden herhangi birine kolayca yerleştiremeyiz. Yapılışları yönünden öbür terimlere benzerler. Kimi örnekler verelim:

altyapı (infra-structure)
gelenek (tradition)
öğreti, kuram (doctrine)
özdek (matter)

«Terimleri, karşıladıkları ilgili oldukları kavramlara göre sekiz öbekte topladık. Kuşkusuz değişmez bir öbeklendirme değildir bu. Buradaki kümeleme, terimlerin belirlenmelerine göre aralarında ortaklık bulunanların bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur» (Özdemir, 1973).

SONUÇLAR

Terim üretme gerçekten yoğun ve titiz çaba gerektiren bir konudur. Sağlıklı sonuçlara ulaşmak için çeşitli disiplinlerde çalışan yerbilimcileri, birçok yönleriyle tartışarak benimsedikleri terimleri duyurmalıdır. Fakat bir terimin neden ötürü yeğlendiği de gerekçesiyle beraber ortaya konmalıdır. Bu düzen içinde çalışırsak daha kısa sürede bir çok ortak beğenilerimizin ortaya çıkacağı inancındayım.

TJK Yerbilimleri Terminolojisi ve Teknik Danışma Kurulu görevinin yerbilimleri dili alanında üretimde bulunmak değil, yerbilimcilerin bu konudaki toplumsal üretimlerine ortamlar hazırlamak, bu konulardaki tartışmaları

başlatmak, kızıştırmak, sonuçlar çıkarıp yaygınlaştırmak, dil seviyesini ve dilbilgisinin yaygınlaşmasına katkıda bulunmak, bu alandaki ilişki ve iletişimin sıklaşmasını sağlamak ve bunların sonucunda toplumsal olarak üretilen ve kullanılan yerbilimleri terimlerini derleyip yayınlamak olduğunun bilincindedir (Öngür ve dğ., 1979). Bu anlayıştan yola çıkan kurul; kişisel görüşmeler, işyeri toplantıları, uzmanlık dalı toplantıları, panel, konferans, soruşturma, kurumsal ilişkileri, tarama, kitaplık kurma, yayın, forum vd. düzenleyerek yerbilimleri dili alanında toplumsal üretime ortamlar hazırlama çabası içindedir. Yapılacak çalışmaların özlenen sonuca varabilmesi, şimdiden uyarı, eleştiri ve katkıların gelmesine bağlıdır.

DEĞİNİLEN BELGELER

- Aksan, D., 1979, Dilde Yerleştirme Üzerine : Genel Dilbilim Dergisi, I, 3-4, 3-9.
- Hatiboğlu, V., 1964, Kelime Grupları ve Kuralları : Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, 203-244
- Hatipoğlu, V., 1974, Türkçenin Ekleri : TDK Yayınları, 173.

- Kocaman, A. 1979, Anlambilim Üzerine : Genel Dilbilim Dergisi, I, 3-4, 10-28.
- Öngür T.; Karabıyıklıoğlu, M; Yılmaz, A., 1979, Yerbilimleri Terminolojisi, Bilimsel ve Teknik Danışma Kurulu Çalışma Programı : Yeryuvarı ve İnsan, 4, 1; 67-68.
- Özdemir, E., 1973 Terim Hazırlama Klavuzu: TDK, Yayınları, 102.